УДК 947.04 (УКР.)

Щербак В. О.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО XVI - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано стан дослідження українського козацтва в період формування його як соціальної верстви. Основну увагу звернуто на досягнення вітчизняної історичної науки.

У багатовіковій історії України важливе місце належить козацтву. Зародившись на прикордонні в другій половині XVст., воно протягом двох століть не лише стало значною військовою силою, а й піднялося до усвідомлення та відстоювання загальнонаціональних інтересів. До питання генези українського козацтва зверталися як вітчизняні, так і зарубіжні історики. Тому завданням цієї статті є критичний аналіз наукових праць, присвячених означеному періоду його еволюції.

Спроби оцінки козацтва як соціального явища мали місце вже в творах авторів XVI ст. Польський шляхетський історик Марцін Бельський (1494—1575) у своїй праці «Хроніка Польська» показав козаків воїнами-служебниками, які перебували при місцевій адміністрації [1]. Водночас автор першим розглядав козаків як вихідців із місцевого українського населення, яке лише влітку перебувало за Дніпровими порогами, а на зиму поверталося до місць постійного помешкання. Про причетність південноукраїнських старост до «організації козацьких загонів», а ще більше прагнення магнатів перетворити частину козаків на своїх слуг, писав і польський хроніст, італієць за походженням, Алессандро Гваньїні (1534—1614), який у молоді роки перебував на службі польського короля Сигізмунда II Августа [2]. Важливим джерелом для пізнання козацького побуту та звичаїв на Базавлуцькій Січі є щоденник посла австрійського цісаря Рудольфа II ЕріхаЛясоти. Він прибув на Запорожжя влітку 1594 р. з метою залучення козаків до антитурецької європейської ліги [3].

Найціннішою за змістом і різноманітністю свідчень про українське козацтво в першій половині XVII ст. є праця французького дворянина, військового інженера Гійома Левассера де Боплана (1600— 1673) «Опис України». Цей твір викликав велике зацікавлення в Європі і протягом XVII—XVIII ст. був своєрідним підручником про Україну. Автор відобразив козаків трударями й воїнами, які становили значний відсоток української людності. Батьківщиною козаків він вважав Київщину, зазначаючи, зокрема: «Саме звідси пішов той благородний люд, який нині зветься запорозькими козаками (cosaques zaporousky). Протягом багатьох літ вони заселяють різні місця по Борисфену і довкола» [4]. На думку Боплана, козацтво відіграло провідну роль в освоєнні українських степів та обороні південного прикордоння від татарської агресії.

Першими вітчизняними студіями, в яких відображено генезу українського лицарства, ста-

ли праці козацьких літописців кінця XVII — початку XVI11 ст. Добре обізнані з джерелами та літературою, вони поставили собі за мету показати український народ рівним серед європейської спільноти. Належне місце в їхніх творах відводилося й козацтву, представниками якого були і самі автори. Так, Григорій Грабянка писав: «Ці люди (козаки.— *В. Щ.)* ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман» [5]. Отже, автор вбачав у козаках лицарську верству, яка віддавала перевагу військовій справі перед традиційним заняттям українців — землеробством. Самійла Величка більшою мірою цікавили причини боротьби козацтва проти урядових сил у 20—30-х роках XVII ст. Він пояснював їх тим, що польські пани «протягом багатьох років свавільно безправне і гноблене Військо Запорозьке і весь народ малоросійський нехристиянським і нелюдським чином обтяжували, розоряли, кривдили і збиткувалися» [6].

Погляд на козацтво як українське лицарство отримав остаточне оформлення у творах дворянських істориків. П. Симоновський називав козаків «военным народом». На думку автора, вони були поселені в першій половині XVI ст. поблизу дніпровських порогів, «чтобы от турецких и татарских нападений границы ими были защищаемы, притом и дал (Ситізмунд І.— *В. Щ.)* им особливые на вольность их привилегии» [7]. Козацтво як самобутня військова організація української шляхти на зразок лицарського ордену постало і в праці М. Маркевича [8].

Наукове дослідження соціальних основ українського козацтва бере початок з середини XIX ст. У прямий зв'язок з общинним побутом княжої Русі намагався поставити генезу козацтва В. Антонович в одній із своїх ранніх праць [9]. Однак під впливом критичних зауважень М. Максимовича вчений змінив погляд на проблему. В його розвідці «Про козацькі часи на Україні» козацтво постало вже як результат народної колонізації степового прикордоння, при якій головна роль відводилася південноукраїнським старостам [10]. Сам же М. Максимович писав, що «в Украине обеих сторон Днепра козачество развилось с XVI веком как особое сословие малороссийского народа среди прочих сословий, т. е. духовенства, шляхетства, мещанства, посполъства» [11].

Породженням народної стихії постало козацтво в праці М. Костомарова. Він, зокрема, зазначав: «Города, кроме тягостей, положенных законом на мещанское сословие, терпели еще от произвола старост и воевод, и оттого мещане, особенно молодые и бедные, которых выгоды и симпатии мало привязывали к мещанству, убегали самовольно в козаки» [12]. Водночас дослідник стверджував, що представники влади організовували козаків для несення прикордонної служби. На думку М. Костомарова, Запорозьку Січ засновували не представники привілейованих верств, а козацька сірома та бідняки, які не володіли на волостях майном і через те залишалися мешкати в пониззі Дніпра, займаючись мисливством, рибальством та ін. Автор відзначав також готовність запорожців до будь-якої небезпеки, благочестя і чесноти, що наближали їх до своєрідного військово-монастирського братства [13].

Неоднозначними були погляди на козацтво П. Куліша. В одній із його ранніх праць «Перший період козаччини аж до ворогування з поляками» запорожці постали справжніми лицарями, захисниками України від ворожих посягань [14]. Оцінка їх діяльності в другому та третьому томах «Истории воссоединения Руси» набула протилежних рис. Автор зробив закид козацтву у відсутності конструктивних сил, байдужості до віри, прагненні до розбою, розглядав його як руйнівну силу, що нищила цивілізаційний процес [15].

У другій половині XIX ст. козацька тематика отримала відображення і в польській науковій історіографії. Загальна оцінка цього явища однозначно негативна. Вона зводилася до показу козацтва в іпостасі руйнівної антидержавної сили, яка стояла «на перешкоді польському культурному плугу» на теренах «дикого поля». Так, уже в праці Кароля Шайнохи козаки охарактеризовані як збіговисько різного люду на південному прикордонні, який не так боровся з татарською агресією, як займався переважно грабіжництвом [16]. Зростання чисельності козацтва наприкінці XVI ст., на думку автора, призвело до зіткнення його інтересів зі шляхетськими, яке проявилося у формі збройної боротьби. Поглиблення ідей Шайнохи втілене у працях Францішка Равіти-Гавронського, який не жалував темних фарб для характеристики українського козацтва. Мотивацію його дій автор спробував віднайти ще в грабіжницькій натурі норманів. Козацтво представлене виключно як стихійна сила, спрямована на руйнацію державних засад [17]. Позиція Александра Яблоновського принципово не відрізняла-

ся від висновків співвітчизників. Появу та зростання козацтва він також пояснював необхідністю для держави колонізації південноукраїнських степів, де умови життя сприяли виходу козаків з-під підпорядкування владі [18]. Водночас цінним є доробок дослідника у справі публікації великого статистичного матеріалу з історії України XVI—XVII ст., що сприяє студіюванню й козацької проблематики.

У цілому негативно характеризувала козацтво й російська історіографія. Так С. Соловйов пояснював причини його появи виходом людей через різні обставини на південне прикордоння у пошуках легкої здобичі. Українське козацтво до середини XVII ст..він оцінював як антидержавний руйнівний елемент: «Образовавшееся в степи козацкое общество по основному характеру своєму, именно по хищничеству, имело чисто отрицательное значение в истории, приравнивалось к окружавшим его обществам ногаев, калмыков и крымских татар» [19]. Своєрідного погляду дотримувався дослідник литовської доби М. Любавський. Витоки козацтва він вбачав у татарських поселенцях поблизу Черкас, до яких з часом приєдналася українська людність, перейнявши відповідну назву. Зазначаючи аналогічні риси в генезі українського і донського козацтва, вчений писав: «Козаки не остатки каких-то древнеславянских вольных общин на пограничье русской оседлости, а вооруженные артели промышленников, вытянутых из пределов этой оседлости пустотою степей» [20]. Таким чином, М. Любавський заклав основи «уходницької» теорії походження козацтва.

Значного розвитку дослідження козацької проблематики набуло на межі XIX—XX ст. в українській історичній науці. Ряд авторів звернулися і до питання генези козацтва. Так П. Клепатський, підкреслюючи побутовий характер козакування на степових теренах, зокрема, писав: «Чужой пример часто вызывает подражание, тем более, что казакование, с одной стороны, было выгодно (легкая добыча), а с другой — заманчиво своей привольной жизнью, исполненной приключений. И вот по примеру татарских удальцов из южнорусских замков и сел потянулись в направлении степи вереницы искателей приключений и легкой наживы» [21]. Колискою козацтва автор називав Черкаський повіт, який за географічними умовами був найсприятливішою ареною для діяльності шукачів пригод. Зрештою П. Клепатський зробив висновок, що до Люблінської унії 1569 р. козацтво було вільним неосілим населенням без міцної організації, що займалося мирними промислами і розбоями на південному порубіжжі.

Із землеробських громад південного прикордоння, які перебували в умовах постійної татарської агресії, виводив козацтво І. Каманін. «Владения Козаков землями и занятия промыслами,— писав вчений,— часто вдали от места своего постоянного жительства и необходимость защиты своих земель и промыслов собственными силами, ввиду отсутствия правительственных органов для этого, создавало у них военное сословие и побуждало их организовать правильную военную повинность и полный военный строй» [22]. Він наголошував на походженні козаків з української людності, зазначаючи складні обставини формування станової організації.

Водночас з'явилися розвідки, присвячені процесу легітимації козацтва у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій через прийняття запорожців на державну службу. Андрій Яковлів акцентував увагу на причинах цього явища і зусиллях урядовців з реалізації ідеї протягом першої половини XVI ст. [23]. Ґрунтовний аналіз так званої Баторієвої реформи здійснили В. Доманицький, А. Стороженко та І. Крип'якевич [24], довівши безпідставність теорії про реформування козацтва в часи правління Стефана Баторія (1576—1586). Зокрема, І. Крип'якевич зробив слушне зауваження: «Козаччина як кожда молода суспільність мала в собі багато елементарної енергії і дуже легко та скоро вміла реалізувати свої бажання. Але світогляд козаччини — знов як кождої молодої громади — навіть в часах Баторія не був викінчений, не стояв ще твердою ногою. Щоби козаччина могла виробити собі тверді основи, потреба було, щоби вона перейшла цілу дорогу перешкод і утисків аж по багатьох роках проби могла сконсолідувати ся в сильне громадянство» [25].

Величезний археологічний, етнографічний і фольклорний матеріал з історії запорозького козацтва, в тому числі за період другої половини XVI — першої половини XVII ст., представлений у тритомній праці Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків» [26]. Автор здійснив численні експедиції по Запорожжю, детально вивчав його топографію, записував оповідання людей, які ще пам'ятали старі часи. Він звернувся також до історії заснування Запорозької Січі, її утвердження як центру національно-визвольного руху в Україні.

Найгрунтовніше висвітлено історію українського козацтва до середини XVII ст. у дослідженні національного літописця М. Грушевсь-

кого. Введення ним у науковий обіг великого масиву архівного матеріалу створило сприятливі умови і для подальших студіювань козацької тематики. Вчений детально зупинився на генезі козацтва, ставленні до нього литовської і польської влади, участі запорожців у національно-визвольному русі. Грушевський поділяв процес становлення козацтва на дві стадії: а) як побутове явище від княжих часів до другої половини XVI ст. ; б) як організована суспільна верства, яка формувалася протягом XVI ст. [27]. Автор акцентував також увагу на ролі козацтва у відстоюванні православ'я в Україні, участі запорожців у відновленні православної ієрархії (1620). Безсумнівну цінність мають положення про значення конфесійного фактору в розгортанні визвольного руху, рушійною силою якого було козацтво.

Вивчення історії українського козацтва продовжувалося і в радянський час. Проте в умовах тоталітарної системи основним методом був класовий підхід до висвітлення історичного процесу. Відповідно й ґрунтовні за залученням джерельного матеріалу та достовірністю фактажу праці втискувалися в рамки панівної ідеології. Причину виникнення козацтва вбачали у протидії селянських мас соціально-економічному і національному гнобленню. У цьому руслі написана робота К. Гуслистого, яка містила матеріал про виникнення українського козацтва, утворення Запорозької Січі, участі козаків у повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст. [28]. Запорозькому козацтву присвятив свою працю В. Голобуцький. У новій редакції монографії «Запорозьке козацтво», яка побачила світ у часи незалежності (1994), автор вже наголошував, що «козаками ставали не тільки втікачі від феодального гніту. На вільні й багаті природою землі переселялися всі ті, хто мав надію на покращення свого становища. Серед такого строкатого люду були й українські шляхтичі, невдоволені з різних причин своїм становищем, міщани різного статку, торговці, представники різних вільних професій, тодішня інтелігенція тощо» [29].

На радянський час припадають і останні десятиліття наукової діяльності І. Крип'якевича. Святкування 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією відкрило можливість для вченого опублікувати велику працю, присвячену Богдану Хмельницькому. Незважаючи нацен
зуру, широка історична палітра твору дала змогу І. Крип'якевичу не лише грунтовно висвітлити постать Великого гетьмана, а й окремі питання історії українського козацтва XVII ст. Більшою мірою вони простежуються у наближеному до авторського оригіналу другому виданні книги. Так, аналізуючи становище України напередодні Національно-визвольної війни, дослідник звернув увагу на окремі соціальні верстви. Очевидно, віддаючи данину часу, І. Крип'якевич вказував на диференціацію в середовищі козацтва, поділяючи його на три групи: заможне, середнє і бідноту. Водночас вчений вперше дав визначення козацької верстви: «Козацтво становило окремий стан у феодальному суспільстві. Це була маса волелюбних войовників, які власними силами здобували собі землі, господарство і захищали його зі зброєю в руках. У свої ряди козаки приймали кожного охочого, не питаючи про його походження. Запорізький "лицар" не вважав ганьбою для себе займатися господарством, самому орати й сіяти, торгувати та ін. Але при всій своїй специфіці козацтво залишилося однією з груп феодального суспільства і не могло вийти поза його рамки» [30].

Творчий розвиток поглядів І. Крип'кевича на козацтво як окремий стан втілився у працях дослідника середньовічної та ран ньомодерної доби в Україні Ф. Шевченка. Він, зокрема, звернув увагу на тривалий період становлення козацької верстви. У другому випуску щорічника «Середні віки на Україні» (1973) вчений опублікував статтю, яка містить висновок про перетворення козацтва в окремий соціальний стан українського суспільства в роки Національно-визвольної війни [31]. Вилучення щорічника з бібліотек стало ще одним кроком до гальмування розробки козацької тематики у вітчизняній історіографії.

У повоєнний період особливий акцент звертався на військову діяльність запорожців, їхню участь у визвольній боротьбі проти польсько-шляхетського гноблення та турецько-татарської агресії [32]. Лише з середини 1980-х років починають з'являтися праці, в яких відображено окремі аспекти генези козацтва. Зокрема, у дослідженні В. Смолія зазначається, що в середині XVII ст. козацтво «з гнаного і переслідуваного перетворилось на привілейований стан... Воно посідало особливе місце серед інших станових груп населення України. Підпорядковане у військово-адміністративних справах лише гетьманському правлінню, козацтво користувалося значними економічними і правовими привілеями» [33]. Окремою верствою «військового прикордонного населення» вважає козацтво Я. Дашкевич, виводячи це явище з геополітичного становища України [34].

На генетичному зв'язку козацтва з боярською верствою, насамперед щодо походження станових привілеїв, наголошує С. Леп'явко [35]. Він вказує на витоки цієї тези у працях П. Куліша, К. Тишкевича, А. Яблоновського і можливість застосування її як моделі під час розгляду козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського і Северина (Семерія) Наливайка. Цьому ж автору належить і розвідка про міжнародні контакти українського козацтва у XVI ст. [36]. Аналогічний аспект став предметом студій В. Сергійчука [37]. З'ясуванню витоків стосунків запорозького та донського козацтва присвятив свою розвідку В. Брехуненко[38].

У контексті політичної культури українського суспільства кінця XVI — першої половини XVII ст. система цінностей запорозького козацтва проаналізована у праці П. Саса. Автор акцентує увагу на оцінках таких понять, як «воля громади», «рицарська гідність», «козацький хліб», «права», «свободи», «вольності», які відігравали роль «інтегруючого соціального й політичного чинника в житті запорозької громади і суттєво впливали на політичні позиції та орієнтації репрезентантів Війська Запорозького... на політичну культуру козацтва в цілому» [39].

Проблема формування козацтва як соціального стану висвітлена в авторській монографії [40]. У ній проаналізовано правові, економічні та духовні основи становлення козацької верстви. Конкретизовано етнічний склад та чисельність козацтва напередодні Національно-визвольної війни, висвітлено процес долучення його світоглядних засад до генези національної свідомості українців.

Роль козацтва в процесі державотворення XVI-XVIII ст. проаналізовано у колективній праці «Україна — козацька держава» [41]. Увагу акцентовано на генезі цього процесу та особистостях — його творцях.

Помітний внесок у розкриття проблеми у повоєнний період зробили зарубіжні історики. Американський вчений Любомир Винар вважає, що козацтво вийшло з «усіх суспільних верств українського населення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народними низами», і зазначає, що воно оформилося як верства у перші три чверті XVI ст. [42]. Автор проаналізував початки реєстрового козацтва, дипломатичні відносини запорожців, запропонував періодизацію козацької доби [43]. Німецький історик Василь Гришко писав, що за часів польського панування козацтво сформувалося в окремий «стан, хоча формально й невизнаний. Козацтво мало свою осібну військову організацію, своє військове управління з виразними автономними правами в державі, виробляло свою законність, мало вже вікову традицію, переходило до індивідуального права власності на землю, займані степові простори закріпляло за собою як об'єкт посідання на праві дідичному, власницькому, зі зброєю в руках боронило свої права, освячені кров'ю в лицарській боротьбі» [44].

На основі аналізу нових турецьких джерел французька дослідниця Шанталь Лемерсьє-Келькеже дійшла висновку, що українське козацтво сформувалося вже на середину XVI ст., коли зникла відмінність між городовими козаками і запорожцями [45]. Сучасний німецький вчений Карстен Кумке вбачає у козацтві XVI — першої половини XVII ст. лише групу населення, в якій простежуються початки соціальної стратифікації [46].

Національній свідомості української шляхти і козацтва кінця XVI - першої половини XVII ст. присвячена праця польської дослідниці Тереси Хинчевської-Геннель. Авторка розглянула, зокрема, такі питання, як роль мови, традицій та релігії, у розвитку свідомості козацтва. При цьому дійшла висновку, що носіями національної свідомості, «спадкоємцями народу руського (українського) почувалися насамперед шляхта, вище духовенство і міщанська еліта» [47].

Генези українського козацтва стосуються праці польських істориків Збігнева Вуйцика та Владислава Серчика [48]. Американський вчений Френк Сисин присвятив своє дослідження особі українського можновладця Адама Киселя, чия роль в історії козацтва першої половини XVII ст. є непересічною [49].

Отже, проблематика українського козацтва XVI—XVII ст. посідає поважне місце у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Основна увага акцентована на військових та політичних подіях, еволюції січової громади від виникнення до початку Національно-визвольної війни. Проте ряд питань, зокрема військового мистецтва козаків, етнічної свідомості, взаємовідносин з урядом Речі Посполитої, особового складу реєстрового та запорозького лицарства, потребує серйозного наукового дослідження.

1. Kronika Polska Marcina Bielskiego.- Sanok, 1856.- T. 2.- S. 882.
2. Kronika Sarmaciej Europejskiej... przez Alexandra Gwagnina ζ Werony— Krakow, 1611.
3. *Лясота Еріх із Стеблева.* Щоденник // Жовтень.- 1984.-№ 10.- С. 94-110.
4. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.— К., 1990,— С. 29.
5. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.— К., 1992,- С 24.
6. *Самійло Величко.* Літопис— К., 1991.— Т. 1.— С. 46.
7. *Симоновский П. И.* Краткое описание о козацком малороссийском народе.— М., 1847,— С. 4.
8. *Маркевич Н. А.* История Малороссии.—М., 1842.—Ч. 1.— С. 8-9.
Э.*Антонович В. Б.* Содержание актов о козаках 1500—1648 //Архив Юго-Западной России,- К., 1861.- Ч. 3.-Т. 1,-С. XXII.
10. *Антонович В. Б.* Про козацькі часи на Україні,— К., 1991.-С. 46-48.
11. *Максимович М.* Ответные письма М. П. Погодину// Собр. соч.- К., 1880.- Т. 3,- С. 261-262.
12. *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий // Собр. соч.- СПб., 1904.- Кн. 4.- Т. 9.- С. 17.
13. Там само,- С. 19.
14. *Куліш П.* Перший період козаччини аж до ворогування з поляками // Правда.— Львів, 1868.— № 3.
15. *Его же.* История воссоединения Руси.— СПб., 1874.— Т. 2, 3.
16. *Szajnocha K.* Dwa lata dziejôw naczych. 1646, 1648. Opowiadania i zrodla.— Lwow, 1865.— T 1.- S. 29.
17. *Gawronski R. Fr.* Obszar, zalundnienie i tworzenie sic kozaczyzny- Krakow, 1914; Ibidem. Geneza i rozwoj idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku.— Warszawa, 1924.
18. *Jablonowski A.* Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej.- Krakow, 1912.- S. 121-122.
19. *Соловйов С. М.* Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого // Русский вестник.— 1859.— Т. 23.- Кн. 2.-С. 178.
20. *Любавский М. К.* Начальная история малорусского козачества // Журнал министерства народного просвещения.- 1895.-№ 7.- С. 238.
21. *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли.- Одесса, 1912.-С. 512.
22. *Каманин И. М.* Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн.— К., 1914,— С. 15.
2 3. *ЯковлівА.* З історії регистрації українських козаків в 1-й пол. XVI віку // Україна.- 1907,- Т 1,- С. 266-273.
24. *Доманицький В.* Чи була реформа Баторія // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського.—Львів, 1906.— С. 235—248; *Крип'якевич І. П.* Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.- Т 8.- С. 1-44; *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки.— К., 1904.
25. *Крип'якевич І. П.* Козаччина і Баторієві вольності.- С 45.
26. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків.— Львів, 1990-1991.-Т 1-3.
27. *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1995.— Т 7.- С. 74.
28. *Гуслистий К. Г.* Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. // Нариси з історії України.- К., 1941.- Вип. 3.
29. *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво.- К., 1994,— С 102.
30. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.- Львів, 1990.- С. 33.
31. *Шевченко Ф. П.* Народ і класи в період визвольної війни 1648-1654 pp. // Середні віки на Україні.- К., 1973.- Вип.2.-С. 30.
32. *Гуслистый К. Г.* Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954,- М., 1954.- С. 54-77; *Чевелев А.* Народные восстания на Украине против панской Польши в 30-х годах XVII века // Ставрополье.- 1954,- № 11.- С. 152-167; *Неточаев В. І.* Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI — перша половина XVII ст.)// Наукові записки Ужгородського ун-ту— Ужгород, 1954.— Т. 9.- С 3—89; *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков.—Саратов, 1961 ; *Василенко Г. А.* Хотинська війна.— К., 1960.
33. *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби / друга половина XVII - XVIII ст.- К., 1985.- С. 22.
34. *Дашкевич Я. Р.* Козацтво на Великому кордоні // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // Український історичний журнал.— 1990.— № 12.— С 20; *Він же.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.)//Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі - ЗНТШ).- Львів, 1991.- Т 222,- С. 39-40.
35. *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— Чернігів, 1996.
36. *Він же.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591).-Чернігів, 1999.
37. *Сергійчук В. І.* Іменем війська запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII століття.- К., 1991.
38. *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст.- К.—Запоріжжя, 1998.
39. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст).- К., 1998.- С 160.
40. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.— К., 2000.
41. Україна — козацька держава.- К., 2004.
42. *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки козаччини // Український історик.- 1965.— Ч. 3—4,— С 33.
43. *Він же.* Козацька Україна. Вибрані праці.— К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003.
44. *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // ЗНТШ.- Мюнхен, 1948.- Т 156.- С. 20.
45. *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьєр XVI в,- князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франкорусские экономические связи.— М., 1970.— С. 4.
46. *Кумке К.* К вопросу о термине «казак - казачество», относящемуся к XVI—XVII вв. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина,— К., 1993.- Вип. 1.— С. 25.
47. *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomosc narodowa szlachty ukraiiiskiej a kozaczyzny od schytku XVI do poiowy XVII w,— Warszawa, 1985.- S. 165.
48. *Wojcik Z.* Dzikie pola w ogniu.— O kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1968; Ibidem. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do poiowy XVII w— Wroclaw, 1988; *Serczyk W.* Na dalekej Ukrainie dzieje kozaczyzny do 1648 roku,- Krakow, 1984.
49. *Sysyn F.* Between Poland and the Ukraina. The dilemma of Adam Kysil, 1600-1653.- Cambridge, 1985.

V. Shcherbak

UKRAINIAN COSSACKS OF THE 16th - THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURIES IN THE HISTORIOGRAPHY

The article analyses the investigation of Ukrainian Cossacks in the periodof their establishment as a social stratum. The main attention is pointed to the achievements of the national historical science.